

Василь Кононенко

•

ВПЛИВ ЕКОНОМІКИ ГЕТЬМАНЩИНИ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАННЬОМОДЕРНОЇ ЕЛІТИ (90-і рр. XVII - 60-і рр. XVIII ст.)

У статті розглядається економічний аспект формування політичної свідомості козацької еліти Гетьманщини. Світська еліта українського державного утворення раннього нового часу розглядається як центральноєвропейський нобілітет за соціально-економічним та політико-культурним критеріями.

Економіка як фундамент суспільного життя у світовій історіографії неодноразово ставилася у підмурок багатьох історіографічних напрямків, течій та шкіл. Однак, як зазначали опоненти цієї ідеї, багато сторінок історії не розтлумачуються з точки зору економічного детермінізму. Історія є передусім історією людей, які живуть не тільки господарськими інтересами, але й будують своє життя за нематеріальними мірками. Тому взаємозв'язок господарського та духовного в історії Гетьманщини є однією з ключових проблем сучасної історіографії, покликаної витлумачити ранньомодерне минуле України.

Метою статті є вивчення процесів формування пластів політичної свідомості ранньомодерної української еліти, котрі постали як відображення господарського життя в Гетьманщині.

Головною ідеєю розуміння нематеріальної історії Гетьманщини є бачення свідомості як відображення матеріального виробництва та як духовного життя людей, що жодним чином не залежало від господарської діяльності. У даній статті досліджується перший аспект історії свідомості¹. Економіка Гетьманщини до часу регламентації зовнішньої торгівлі за Петра I розвивалася як складова частина центральноєвропейського сегмента ранньомодерного європейського господарства. Після обмеження експорту, а відповідно й імпорту, господарство Гетьманщини зазнало аграризації, а місто віланізації. Важливо, що два найбільших прояви активності української еліти у XVIII ст. (повстання Івана Мазепи та діяльність шляхетства в 60-х рр.) сталися як наслідок протесту українського ранньомодерного соціуму на імперські умови суспільного та економічного життя. З іншого боку, ці виступи були тісно пов'язані з економічним розвитком української автономії в Російській імперії.

Проблема історії української економіки виникла ще в історіографії початку XX ст.². У 20-х та початку 30-х рр. господарство Гетьманщини розглядалося в контексті „воєнно-феодалної політики царського уряду в Україні“³. До праць останніх десятиліть, які торкаються проблеми, належать дослідження В.Горобця „Волимо царя східного“ Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава“⁴, З. Когути «Російський централізм та українська автономія: поглинання Гетьманщини імперією (1760 - 1830 рр.)»⁵, В. Смолія та В. Степанкова „Українська державна ідея XVII - XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації“⁶, О. Субтельного „Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та

© Кононенко Василь Петрович - аспірант Інституту історії НАН України.

іноземна влада, 1500 - 1715 рр."⁷, С. Плохія „Царі та козаки: студії з іконографії”⁸ та ін.

З кінця XIV - до середини XVI ст. на землях від німецьких держав до Московії функції держави на місцях перебрали „шляхетські” інститути політичної організації. Якщо у Західній Європі феодализм був здебільшого у класичній формі та призводив до витворення централізованих держав (як у Франції через успішне функціонування феоду Іль-де-Франс, попередників та нащадків Гуго Капена відбулося об'єднання усіх західнофранкських феодів на якісно новій системі політичної організації), то у Польщі така форма централізації не знайшла свого вияву в історії. Після смерті Казимира III (1370 р.) особливості центральної влади Польського королівства призвели до того, що вона і надалі не могла повною мірою виконувати свої державні функції, тому і розвинулася та утвердилася альтернативна „шляхетська” організація суспільства. Ця самоорганізація була органічною як для польської, так і для литовської та руської знаті і військового люду, що пояснює її життєздатність та поширення на теренах Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.⁹

Характерні риси історіографічної „Центральної Європи” завдячують головним чином специфічному економічному розвитку цього макрорегіону. В ранньомодерний час під дією економіки в Європі по правій бік Ельби відбулися зміни, за масштабом подібні до тих, що сталися на Заході¹⁰. Якщо протягом XV - XVI ст. Західна Європа стала центром нової капіталістичної економіки, то за Центральною Європою закріпилася роль її найголовнішої периферії. До цього часу ці землі постачали сировину, а надалі вони стають головним експортером продовольства в найурбанізованіші райони Європи. Виробництво продуктів харчування ґрунтувалося на позаекономічній мотивації праці селянства в господарствах нобілітету. Все це сприяло закріпленню за шляхетством провідної ролі в суспільному житті Центральної Європи, в той час як в Західній Європі його значення послабилось з розвитком капіталістичних відносин.

Оскільки Центральна Європа в економічному відношенні розвивалася як постачальник сільськогосподарських товарів західноєвропейським країнам, то суспільно-політична думка центральноєвропейських еліт була пов'язана з цінностями землі та сільськогосподарського виробництва. Так, один з ідеологів польської шляхти XV ст. навіть відзначав: „Багато земель та держав працюють щоденно на нас, подібно до селян...”¹¹ У системі європейських економічних зв'язків раннього нового часу закріпилося периферійне місце¹². Так, Субтельний, ґрунтуючись на західноєвропейських дослідженнях з історії економіки, приходять до висновку, що у ранньомодерний період „Захід рухався до капіталізму, поки Схід повертався глибше в аграризм”¹³. Таким чином, шляхетська форма організації суспільства передбачала: 1) шляхта володіла більшістю землі, 2) оскільки земля була головним багатством, то в руках шляхти зосереджувалася економічна, а отже, і соціальна та політична влада, 3) тому шляхта панувала над усіма верствами суспільства та над державою. Якщо в сучасному інформаційному суспільстві людина постає перед незліченною кількістю альтернатив свого життя, то в суспільстві, котре ми досліджуємо, людське життя, як правило, задавалося від народження. Людина кінця XVII - XVIII ст. виховувалася в обрамленні певної перспективи її життя. Саме цим пояснюється міцність традиційних шляхетських суспільств і живучість шляхетських ідей та уявлень. Тому майбутнє в очах центральноєвропейського нобілітету вбачалося в збереженні суспільно-політичного status quo.

Між Центральною та Східною Європою. Історія суспільства Гетьманщини - здебільшого історія його майнового розшарування¹⁴, а історія свідомості вербалізувала тодішню господарську дійсність. Ранньомодерна Україна як найсхідніша частина Центральної Європи найпізніше зазнала явищ, пов'язаних з утворенням еліт. Оскільки влада центральноєвропейського нобілітету ґрунтувалася на земельній власності, то в боротьбу за землю втягнулися козацька старшина як

Гетьманщини, так і Слобожанщини та Запорозжя. Як вже зазначалося, прагнення центральноєвропейських еліт володіти землею мало глибоку соціально-економічну причину. Саме економічна влада центральноєвропейських спільнот сприяла новим групам суспільства претендувати на права нобілітету¹⁵. Це сталося і з запорожцями у XVIII ст., особливо в другій його половині¹⁶.

У XVIII століття в економічному відношенні Гетьманщина входить як далека периферія ранньомодерної європейської економіки та як транзитна територія між Східною Європою (Московська держава, Кримське ханство), Османською імперією і центральноєвропейськими країнами. До реформ Петра I господарство Московії становило замкнену виробничу систему, яка розвивалася за своїми економічними закономірностями. Економічні реформи Ордина-Нащокіна та конкуренція в перші десятиліття XVIII ст. приватних виробників тодішніх товарів з мануфактурним виробництвом, спричиненим державою, свідчать, що ті закономірності були природними та давали успіх економіці Московії¹⁷. Петро I, прорубавши вікно в Європу, перетворив свою імперію в периферію капіталістичного світу. Гетьманщина в цьому процесі стала периферією периферійної економіки.

Ламання традиційної економіки головним чином відбувалося через регламентацію зовнішньої торгівлі. Важливо, що кінець XVII та початок XVIII ст. були часом господарського розвитку та збільшення зовнішньоторговельного обороту¹⁸. З Гетьманщини ввозили ті види товару, які було економічно вигідно перевозити тодішніми торговельними комунікаціями. Так, через Річ Посполиту ввозили волів, юхту, віск, лій, сало, олію, шетину, ревінь, вовну, горілку, тютюн, прядиво, коноплі, селітру, поташ¹⁹. З переговорів зовнішньополітичного відомства імперії Габсбургів з Колегією іноземних справ слідує, що з України ввозилося багато подібного товару до Вроцлава²⁰. З тодішньої Австрійської імперії також ввозилися товари ранньомодерної оброблювальної промисловості, що форсували модернізацію суспільства²¹.

Торгівля волами досягла значного розмаху в першій половині XVIII ст., оскільки цей товар сам себе „перевозив”. Так, в 1711 р. полковник миргородський Данило Апостол з компаньйонами на волах заробили 16000 крб.²² Крім худоби, в п'ятірку експортованих з ранньомодерної України товарів входили тютюн та горілка²³. Хоча зб їжжя в Гетьманщині коштувало втричі дешевше, ніж у Речі Посполитій²⁴, але його було не зовсім вигідно експортувати на великі відстані. Надалі з Гетьманщини намагалися налагодити широкий вивіз хліба, але до здобуття Російською імперією виходу до чорноморських портів це не увінчалось успіхом. Так, Розумовський за свого гетьманування намагався організувати вивіз хліба за кордон, але не досягнув поставленої мети²⁵.

Ще у 1715 р. з України ввозилися за кордон до Туреччини та Польщі: „білки - 735 тис., лисиць - 802 бунта, душек лисових - 3905 пар, полотно - 610 концов, шуб овечих - 50, шкур медвежих - 20, крашенини - 2500 аршин, китайки - 220 томов, шовку - 200 фунтів, чаю - 10 пудів, волів - 1412 тощо”²⁶. А в Москву з Гетьманщини, за цим свідченням, ввозили: віск - 80 пуд., сало яловиче топлене - 14 пуд і т. д.²⁷.

Серед товарів, завезених у названому році в Україну з Росії, Туреччини та Польщі, було: „заполочі - 343 кіп, кумачі - 115 кіп, парча з золотом та сріблом - 372 лікті, матерія едомашка - 1116 лікті, матерія рецет - 4020 ліктя, атлас - 589 лікті, тафта, синя фарба, папір - 200 стоп, кушаків верблюжих - 23974, кушаків шовкових - 7253, кушаків з золотом - 416, малси - 3849 штук, шафрану - 6 ок, сафяну - 193 бунта, полотна швабського - 50 шт., ножів шпилькових - 687 бунтов, карт - 617 бунтов, мило, синій камінь - 1000 ок, шерсть турецька - 10 міхів, масла деревяного - 12 бурдюків, ізюму - 20 торб, фініки - 2 пуди, помаранчевої кірки - 3 пуди, міді - 10 пудів”²⁸. Згідно з іншим джерелом в Україну з Туреччини та Польщі було ввезено „617 карт, 195 пар шкарпеток тощо”²⁹. Зазначені свідчення хоч і не відображають повної картини всієї зовнішньої торгівлі, але свідчать, що

Гетьманщина початку XVIII століття ввозила як готові вироби, так і сировину та була транзитною територією із заходу на схід та з півдня на північ³⁰. Щодо кількісних показників, то експорт з Гетьманщини обраховувався мільйонами карбованців. Так, у 1710 р. Казимир Поцій оцінював обсяг українських товарів тільки на території Речі Посполитої на суму 1000000 крб.³¹

Уявлення Петра I про необхідність розвитку торгівлі та господарства за західними взірцями виливалось в регламентацію торгівлі, в тому числі й української. Однак ці штучні втручання лише підірвали вивіз із Гетьманщини з усіма наслідками, які з цього випливали. Реалізація принципів меркантилізму призвела до указів із забороною вивозити певні товари традиційними шляхами та мала направити експортні потоки через морські порти з недопущенням ввозу деяких товарів та обмеженням або цілковитим виключенням з приватної торгівлі певної продукції³².

Ще в 1696 р., здобувши Азов, Петро I видав указ, за яким українські купці мали вести зовнішню торгівлю лише через Азов, а не користуватися традиційними шляхами³³. Проте наслідки цієї регламентації торгівлі в історичних джерелах не прослідковуються. Однак надалі центральний уряд уже суворіше забезпечував виконання своїх розпоряджень. В 1714 р. заборонено вивозити за кордон традиційними торговельними шляхами вовну юхту, коноплі, шетину, клей, ревінь, смолу, ікру і т. д. Коноплі, селітра, поташ також швидко зазнали регламентації з боку центрального уряду³⁴. Надалі заборонено вивозити збіжжя (1719 р.)³⁵, овечі шкури та вовну (1720 р.), срібло та вироби з нього (1717, 1721 р.)³⁶.

Особливо підірвала український експорт „система заповідної торгівлі". Так, „заповідные товари" - прядиво, поташ, юхта, сало, віск, конопляна олія, кав'яр мали вивозитися через російські порти, що було економічно не вигідно³⁷. З Малоросії заборонили вивозити товар, який на той час належав до оброблювальної промисловості³⁸.

Таким чином, економічна могутність українського нобілітету надала йому політичної значимості, реальне та уявне обмеження його прав центральною владою призвело до виступу 1708-1709 р., а економічне обмеження автономістсько налаштованої старшини - до її лояльного ставлення до російської імперської влади. В основі хозарської ідеології початку століття лежало саме панівне економічне становище еліти, яка займала виняткове місце в різних сферах суспільно-політичного життя і виконувала роль державної влади, тобто свій стан ототожнювала з державою³⁹. Ця ідеологія виводила походження еліти окремо від історії народу, яким вона керувала. Козацькі інтелектуали виводили походження свого стану від хозарських предків подібно до того, як польська шляхта обґрунтовувала своє виняткове становище у суспільстві Речі Посполитої через походження від сарматів⁴⁰. У 1708 р. в колі однодумців та соратників Івана Мазепи визріла опозиція, яка була невдоволена його пасивністю у відстоюванні українських економічних та політичних „вольностей". Саме з цієї причини один з лідерів старшинської еліти В. Кочубей написав донос Петру I з метою приведення до влади нового гетьмана, який би ретельніше захищав українську автономію. Мазепа, який знав позицію значного кола козацької старшини щодо відстоювання автономних прав України-Гетьманщини, очолив автономістський рух, але зазнав поразки⁴¹. Після Полтави свідомо і несвідомо центральний імперський уряд створив умови, за яких автономістсько налаштовані кола козацької старшини не могли досягти економічної, а отже, і політичної могутності. Більше того, економічні інтереси козацької старшини почали задовольнятися умовами, які пропонувала їм Російська імперія.

Економічна стагнація Гетьманщини, віланізація міст та зміни в свідомості. З кінця 40-х рр. XVIII ст. в господарському житті ранньомодерної України сталися події, які були знаковими для тодішньої економіки. Причиною похвалення економічного життя центральних полків Гетьманщини став указ імператриці Єлизавети від 1748 р., згідно з яким мали відбудовуватися Батурин, Ніжин та

Глухів⁴². Причому Батурин, за уявленнями Кирила Розумовського, розбудовувався як столиця півдня імперії⁴³.

Новий український гетьман як представник просвіченого суспільства поставив за мету в процесі відбудови міст організувати прогресивне на той час виробництво. Для цього він закликав іноземних фахівців - німців, італійців, французів. У 50-х рр. були організовані парусний завод, суконні фабрики, завод для виготовлення білого воску, свічна фабрика, сирний завод, „пилна мельниця“, машинна кузня, цегельня, фабрика з виготовлення дзеркал, гарбарня, водяні млини⁴⁴. Наступного десятиліття український гетьман продовжує будувати великі промислові підприємства. Наприклад, великий млин на річці Шовковиці⁴⁵. Деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва⁴⁶. Цеглу в батуринській цегельні випалювали лише до середини 60-х рр.⁴⁷, що свідчить про вузькість місцевого ринку. Важливо, що глухівська цегельня, заснована на найманій праці, була продуктивнішою, ніж батуринська, яка обслуговувалася робітниками за нарядами⁴⁸.

У 1750 р. Батурин стає резиденцією гетьмана. 1752 р. Розумовський запросив до себе на роботу на 5 років архітектора Ринальді, який працював до березня 1757 р.⁴⁹ Для будівництва до 1755 р. у Батурині було заготовлено 8,5 млн. штук цегли. Однак тільки 5 млн. випалено⁵⁰. У 50-их рр. провадяться великі заготівлі лісу, каменю⁵¹. Протягом 1758 р. зводяться декілька будинків громадського значення, проектується великий дерев'яний будинок для гетьмана⁵². Поряд з „національними строєннями“ зводили і приватні будівлі за допомогою державних коштів⁵³. 1760 р. було завершено будівництво нового гетьманського будинку⁵⁴. Розумовський і надалі вкладав значні кошти в будівництво, а на схилі літ, у 1794 р., прийшов у Батурин та „предался страсти кь постройкам“⁵⁵.

Важливо, що економіка, яку розвивав Кирило Розумовський, через відсутність закономірностей попиту та пропозиції не могла орієнтуватись на внутрішній, а тим більше на зовнішній ринки. Вона була спрямована рукою представника нобілітету на задоволення його особистих потреб та інтересів стану в цілому. Так, господарський інститут Кирила Розумовського - Домова економічна канцелярія - проводив торговельні операції в Гетьманщині та за її межами. Наприклад, проводила закупівлю солі на Січі, продавала в Криму овече масло і купувала вино⁵⁶. Важливо, що в Домовій економічній канцелярії управлінські посади займали привілейовані бунчукові та значкові товариші⁵⁷. На будівництво промислових об'єктів та адміністративних установ йшли значні кошти з державної скарбниці та господарств Розумовського, однак вони не ставали капіталом⁵⁸. Великі витрати призвели до боргів одного з найбагатших аристократів Російської імперії та змусили його в 1754 р. користуватися грошима Генеральної військової канцелярії⁵⁹.

Це свідчить, що економіка Гетьманщини в нових умовах продовжувала залишатися натуральною, що підштовхувало суспільство до поновлення станового ладу з відповідним правом⁶⁰. Питання землі, млинів, тобто тодішнього господарства, займали важливе місце в гетьманській внутрішній політиці⁶¹. Особливо багато сіл було роздано за Івана Скоропадського⁶². Земельні підтвердження, на зразок „уневерсаль... на два млини на все угодія до мнстырца Румиловского Сосницкого...“⁶³, вибудовували господарські відносини в Гетьманщині, а відтак і відносини соціальні.

Після виникнення перепон для експорту товарів, вигідних для транспортування на великі відстані, господарство Гетьманщини зменшило темпи розвитку. Це стало особливо помітним на фоні успіхів економічно розвинених регіонів капіталістичного ранньомодерного господарства. Економіка ранньомодерної України являє собою сукупність господарств, які забезпечували своїх власників за умови позаекономічної мотивації прикріплених до землі посполитих. Найкращим та єдино можливим продуктом, який можна було продати селянину, щоб отримати гроші, була горілка та інші алкогольні напої. Тому історія алкоголю

тісно пов'язана з історією людини Центрально-Східної Європи. Гуральництво - це господарська система, що включала купівлю зернових, оплату праці старостам, винникам, воловикам та свинарям. Останні завідували худобою, яку було економічно вигідно вигодовувати біля гуралень на залишках від виробництва горілки. Свідченням того, що до найприбутковіших занять належав продаж горілки, було те, що за шинкарство платили податки, тоді як за інші промисли зазвичай не платили⁶⁴. Цим найвигіднішим заняттям, крім козацької старшини, міщан, займалися і монастирі⁶⁵.

Борошномельна справа через простоту технічного обладнання, наявність енергії річок та попит на перемелювання зерна була другою дохідною справою та ключовою галуззю тодішньої переробної економіки. Усі підприємливі люди, в тому числі й управителі монастирів, послуговуючись займанщиною, загачують річки і будують млини та закріплюють свої економічні досягнення універсалами гетьманів⁶⁶. Тому видача універсалів на землю та млини набула широкого розповсюдження. Гетьманські універсали дуже часто мали такий зміст: „два млина их власнимъ коштомъ оденъ подъ монастыремъ, другій под Вязюнкою побудованнія“⁶⁷.

Аграризація господарства та віланізація міст належали до двох головних аспектів економічної стагнації Гетьманщини. Однією з головних причин відносного занепаду міст була розбіжність інтересів ремісників та купців⁶⁸. Оскільки міщани були головним платником податків у гетьманську казну, то українська влада намагалася підтримати міста, однак в цікавий та знаковий спосіб. Так, Іван Скоропадський підтримував так звані ратушні містечка шляхом надання навколишніх сіл⁶⁹. Бурмістри українських міст просили гетьманів допомагати їм „вспомоществованием“⁷⁰.

Для розуміння місця міщан у Гетьманщині середини століття знаковою є справа „О мешанах в Малой Россіи. Кто мешанином числится должен“. У червні 1749 р. канцелярія міністерського правління, тобто канцелярія російського правителя гетьманського уряду, звернулася з пропозицією до Генеральної військової канцелярії визначити і з'ясувати порядок належності до міщанського стану⁷¹. 25 липня 1749 р. Генеральна військова канцелярія звернулася до полків з пропозицією дати відповідь на поставлене міністерською канцелярією запитання: „В Малоросійських городах и местечках обретаючієся обыватели какія имяно по малоросійским правам мешанами быть должны“⁷². З відповідей полкових канцелярій утворилася вищеназвана справа „О мешанах.“⁷³. За листуванням канцелярії Полтавського полку з Генеральною військовою канцелярією даний полк на 1749 р. не мав власне міщанського стану⁷⁴. Однак у північних полках міщани все-таки визначалися як „обыватели волніе, бавячієся купеческим промыслом и кои имеют препитаніе рукоделіем із лишенних своих земель“⁷⁵. Показово, що Єлизавета під час свого візиту до Києва жодного разу не прийняла віта Павла Войничя, який з членами магістрату виїздив їй назустріч у Бровари. Однак імператриця ствердила стародавні права та привілеї Києва⁷⁶.

Витіснення з зовнішнього і внутрішнього ринку українського торговельного капіталу, слабкий розвиток мануфактури та фабрики (на кріпосницькій праці), занепад кустарно-цехової промисловості призвели до стагнації міста⁷⁷. Місто перетворювалося на центр сільськогосподарської округи, населення якого значною мірою забезпечувало себе продуктами харчування. Для прикладу, за румянцівською ревізією містечко Баришівку населяли: старшина - 20 дворів (6,44%), козаки (вільні і підпомічники) - 44 двори (14,15%), духовенство - 14 дворів (4,50%), посполиті - 206 дворів (66,25%), підсусідки - 19 дворів (6,11%) та інші - 4 двори (1,26%)⁷⁸. Причому значна частина міщан займалися хліборобством⁷⁹.

Важливо, що не зовсім успішний розвиток мануфактурного виробництва в ранньомодерній Україні не належав до винятків. Мануфактури Кольберга та Петра I залежали від держаної підтримки і були швидше чужорідними вкрапленнями в тодішній економіці Франції та Росії. Занепад міст Гетьманщини

також не був лише її характерним явищем. Чисельність населення міст у XVIII ст. не зростала у всій Центрально-Східній Європі. Протягом усього XVIII ст. відсоток міського населення Російської імперії не подолав 3 % бар'єра. Господарське життя, а за ним і свідомість суспільства поволі втягувалися в історичний процес модернізації європейської цивілізації, що почалася із Західної Європи та поступово втягувала нові країни. Ось чому немає нічого дивного в тому, що ранньомодерна Україна належала до окраїни європейського господарства, а її еліта бажала увійти в XIX ст. у вбранні „золотих вольностей” XVII - XVIII ст. Процес модернізації був болісним для всіх країн. Показово, що навіть післянаполеонівська Франція, в особ своїх депутатів до парламенту, боялася ввозу англійцями чаю, оскільки, на думку народних представників, це шкодило національному характеру французів.

Отже, дослідження впливу господарського життя Гетьманщини на політичну свідомість дає можливість зробити такі висновки: економіка Гетьманщини типологічно належала до центральноєвропейських господарств, а козацька старшина до еліт Центральної Європи; економічні інтереси козацької еліти та свідомість, яка їх відображала, стали головною причиною виступу 1708 - 1709 рр.; регламентація зовнішньої торгівлі царським урядом призвела до економічної стагнації Гетьманщини та віланізації міст, що спричинило повторне закріпачення селянства та втягнуло економіку ранньомодерної України до єдиного господарства Російської імперії; в сфері політичної свідомості це підсилювало „шляхетську” свідомість еліти та сприяло її входженню в межі імперської системи цінностей, яка в свою чергу формувалася не без впливу представників ранньомодерної української еліти.

1. Неекономічні фактори розвитку свідомості козацької еліти Гетьманщини будуть розглянуті в наступній статті „Легітимізація козацької еліти часом як творення її політичної свідомості (1720 - 1760 рр.)”.

2. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф.Х. - Спр. 5154. - Арк. 9.

3. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 3986. - Арк. 70.

4. Горобець В. „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. - К.: Критика, 2007. - 462 с.

5. Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s - 1830s. - Cambridge, 1988. - 358 p.

6. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII - XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К. „Альтернативи”, 1997. - 367 с.

7. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500 - 1715. - Kingston and Montreal, 1986. - 270 p.

8. Plokhy S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. - Cambridge, 2002. - 102 p.

9. Див.: Блок М. К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей. Человек в истории. - 2001. - М.: Наука, 2001. - С.65 - 93. Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. - М., 1996. - С. 40 - 48.

10. Історіографію щодо економічного розвитку Європи в ранній новий час див.: Берковський В. Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник. - Вип. 10. - 2007. - С. 258 - 264.

11. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 - 1715. - Kingston and Montreal, 1986. - P 8. Про економічну думку річпосполитського суспільства див.: Corski J. Poglady merkantylistyczne w polskiej mysli ekonmicznej XVI i XVII wieku. - Wroclaw. - 1958. - S. 83 - 84.

12. Див.: Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. - М., 1996. - С. 39.

13. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 - 1715. - Kingston and Montreal, 1986. - P. 9.

14. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4135. - Арк. 2.

15. Див.: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 2912. - Арк. 56 - 62.

16. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 2837-2838. - Арк. 69 - 79.

17. На середину століття економіка Російської імперії давала 5% валового продукту від світового виробництва, тоді як Великобританія - 1,9%, а всі Німецькі держави - 2,9%, Франція

- 4%. Надалі європейські країни випередили Російську імперію. Див.: Дорогунцов С., Гош О. Політична економія капіталізму і післясоціалістичного перехідного суспільства. - К., 2004. - С. 238.
- 18. Див.: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4135. - Арк. 4, Там само. - Спр. 14829. - Арк. 1.
- 19. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр.14829. - Арк. 12, 11; Там само. - Спр. 4135. - Арк. 7.
- 20. Там само. - Арк. 20.
- 21. Там само. - Спр. 18239. - Арк. 2.
- 22. Там само. - Арк. 12.
- 23. Там само. - Арк. 22.
- 24. Там само. - Арк. 23.
- 25. Там само. - Спр. 4472. - Арк. 7.
- 26. Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук. - Ф. 113. - Оп. 1. Спр. 11. - Арк. 5 - 5 зв.
- 27. Там само. - Арк. 5 зв.
- 28. Там само. - Арк. 6 зв. - 8.
- 29. Там само. - Арк. 2.
- 30. Там же. - Арк. 2 - 23.
- 31. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр.14829. - Арк. 23.
- 32. Там само. - Арк. 45 - 46.
- 33. Там само. - Арк. 10.
- 34. Там само.- Арк. 12.
- 35. Там само.- Арк. 1.
- 36. Там само.- Арк. 46 - 47; Російський державний архів стародавніх актів (далі - РГАСА). - Ф. 196. - Оп.3. - Спр. 358. - Арк. 1.
- 37. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4135. - Арк. 8.
- 38. Див.: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4130. - Арк. 1 - 3. Російський державний військово-історичний архів у м.Москві. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 1 - Ч. - Арк. 19-20. Документи з історії торгівлі між Гетьманщиною та Запорозжям див.: http://www.cossackdom.com/doc/shvedko_torg.htm.
- 39. Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А. Миллер. - М., 1996. - С. 41.
- 40. Plokhii S. Tsars and Cossacks: A study in iconography. - Cambridge: Ukrainian research inst. in Harvard, 2001. - P. 12.
- 41. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К., 2004. - С. 31.
- 42. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4472. - Арк. 1.
- 43. Там само.- Арк. 1.
- 44. Там само. - Арк. 2.
- 45. Там само. - Арк. 11.
- 46. Там само. - Спр. 14812. - Арк. 18.
- 47. Там само.- Арк. 28.
- 48. Там само. - Арк. 34.
- 49. Там само.- Спр. 4472. - Арк. 3.
- 50. Там само.. - Арк. 5.
- 51. Там само. - Арк. 5 - 6, 8.
- 52. Там само. - Арк. 8.
- 53. Там само. - Арк. 10 - 11.
- 54. Там само. - Арк. 6.
- 55. Васильчиковъ А. Семество Разумовских. - Т. I. - СПб., 1880. - С. 461.
- 56. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 51. - Оп. 3. Спр. 10901. - Арк. 1 - 4.
- 57. Там само. - Спр. 11223. - Арк. 1 - 5; Там само.- Спр. 1661. - Арк. 1 - 3.
- 58. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4472. - Арк. 2.
- 59. Там само. - Арк. 4.
- 60. Там само. - Спр. 10150. - Арк. 9 - 10.
- 61. Див. лист І. Мазепи А. Тарасевичу: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 10053. - Арк.1.
- 62. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 14829. - Арк. 2.
- 63. Там само. - Спр. 10144. - Арк. 1.
- 64. Див.: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 8481. - Арк. 43, 49 зв. РДАСА. - Ф. 196. - Оп.3. - Спр. 380. - Арк. 1.
- 65. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4477. - Арк. 10, 21, 67.
- 66. Див. історію господарства Петропавлівського монастиря поблизу Глухова: ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 4477. - Арк. 3 - 91.
- 67. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр.4477. - Арк. 50.
- 68. Там само. - Спр. 10150. - Арк. 9.
- 69. Там само. - Спр. 11508. - Арк. 18.
- 70. РДАСА. - Ф. 124. - Оп. 6. - Спр. 109. - Арк. 1 - 2.
- 71. ІР НБУВ. - Ф.Х. - Спр. 10150. - Арк. 11.

72. Там само. - Арк. 11 - 12.
73. Там само. - Арк. 12.
74. Там само. - Арк. 31.
75. Там само. - Арк. 14.
76. Там само. - Спр. 4461. - Арк. 12.
77. Там само. - Спр. 10150. - Арк. 6.
78. Там само. - Спр. 11508. - Арк. 22.
79. Там само. - Арк. 26.

В статье исследуется экономический аспект формирования политического сознания светской элиты Гетманщины. Показано формирование украинской элиты в качестве представительницы нобилитета Центральной Европы, которое стало следствием особого места Украины как западной окраины Российской империи в имперском пространстве.

Recently much attention has been given to the study of Hetmanate economy in Early Modern Time. In the paper new facts of Cossack society economy life were presented and discussed. The Cossack elite was investigated as Central European nobility. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.